

temas edilmeyen hatm-i hâcegânın kimin tarafından başlatıldığı bilinmemektedir. Bu zikirden ve uygulama şekillerinden, tesbit edilebildiği kadarıyla ilk defa Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1196/1782) *İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâcegân* adlı eserinde bahsetmiştir. Bu esere göre hatm-i hâcegân üç değişik şekilde uygulanmaktadır. Birinci tertipte sırasıyla besmele ile birlikte yedi defa Fâtiha, 100 salavat, yetmiş dokuz defa besmele ile birlikte İnşirâh sûresi, 1001 besmele ile birlikte İhlâs sûresi, sonra tekrar 100 salavat ve yedi defa besmele ile birlikte Fâtiha sûresi okunup dua edilir. Ardından üç defa daha salavat getirilir. İkinci tertipte 1001 İhlâs, sonra yedi Fâtiha, 100 salavat okunup dua edilir. Üçüncü tertip ise birincisi gibidir; sadece yetmiş dokuz adet İnşirâh sûresi 1001 İhlâs sûresinden önce değil sonra okunur. Her üç tertipte de hatm-i hâcegâna başlanmadan önce yedişer defa istiğfar ve salavat getirilip ardından tarikat silsilesinde yer alan şeyhlerin ruhları için bir Fâtiha okunur. Salavatın "Allâhümme salli alâ seyyidînâ Muhammedin ve alâ âli seyyidînâ Muhammedin bi-adedi külli zerretin elfe elfi merretin" şeklinde okunması tavsiye edilmiştir (Abdullah Salâhî Uşşâkî, vr. 74^b-75^a, 83^a).

Nakşibendî-Hâlidî kaynaklarında yukarıdaki tertiplerden biri esas alınmış olmakla birlikte bazı küçük farklılıklara da rastlanmakta, meselâ zikrin başında okunan yedi adet salavat için üç ile yirmi beş arasında değişen farklı sayılar verilmektedir. Sonunda bir defa salât-ı münçiyeye okunan şekli de vardır. Ayrıca İhlâs sûresinin 1000 adet okunduğu tertipler de kaydedilmiştir.

Bazı kaynaklarda hatm-i hâcegânın değişik sayılar ihtiva eden kısa şekillerine de yer verilmiştir. "Hatm-i hâcegân-ı sagir" denilen şekilde yirmi beş istiğfar, yedi Fâtiha, otuz üç salavat ve Nakşibendî-Hâlidî silsilesi okunduktan sonra yedi Fâtiha, 100 salavat, 500 "yâ bâkî ente'l-bâkî" duası, 100 salavat okunur, yedi Fâtiha daha okunduktan sonra hatm-i hâcegân duası yapılır (Es'ad es-Sâhib, *Nûr-ı hidâye*, s. 23; Muhammed el-Hânî, s. 114). Hatm-i hâcegân her gün sabah akşam iki defa uygulanır; bu mümkün olmazsa pazartesi ve cuma yahut salı ve cuma günleri olmak üzere haftada iki defa yapılması da yeterli görülmüştür.

Kısaltılarak "hatme" diye de anılan hatm-i hâcegânın değişik şekillerde icra edilmesi ve virdlerin belli sayılarda okun-

masının ayrı ayrı sebepleri olduğu belirtilmektedir. Fâtiha'nın yedi defa okunması yedi âyet olduğu içindir. Sonunda tekrar okunmakla "seb'u'l-mesânî" olur. Birinci tertipte sûrelerin Fâtiha, İnşirâh, İhlâs şeklinde sıralanması Kur'an'daki sıraya uygunluk için, ikinci tertipte salavatın Fâtiha'dan sonra okunması, iki salavat arasında yapılan duaların makbul olacağına dair bir rivayet bulunmasından dolayıdır. Birinci ve üçüncü tertiplerde duadan sonra salavatın getirilmesi de aynı sebeptedir. Üçüncü tertipte İnşirâh sûresinin İhlâs'tan sonra okunması İnşirâh sûresinde cemâl sıfatı galip olduğu içindir; ayrıca sûre duaya daha yakın okunarak Allah ile ünsiyet sağlama ve bu şekilde duanın kabul edilmesini kolaylaştırma amacı güdüldü (Abdullah Salâhî Uşşâkî, vr. 75^b-76^b).

Hatm-i hâcegâna Nakşibendiyye'nin özellikle Hâlidîyye kolunda büyük önem verilmiştir. Hatm-i hâcegân toplu veya münferit olarak yapılabilir; toplu olarak yapılıyorsa şeyh yahut onun izin verdiği bir kişi tarafından icra edilir. Zikir yapılan mahallin kapıları kapatılır, dervişler abdestli olarak sakın ve huzurlu bir ortamda diz çöküp halka halini alırlar. Nakşibendiyye'den olmayanlar (bazı Hâlidî kaynaklarına göre Nakşibendî-Hâlidî olmayanlar) ve çocuklar halkaya alınmaz. Çok sayıda sûre ve salavatın okunması fazla zaman alacağından bunlar zikre katılanlara belli miktarlarda taksim edilir. Şeyh veya ondan izin alan kişi okunacak olan virdleri sırası geldikçe yüksek sesle bildirir. Dervişler bunları alçak sesle okurlar. Zikrin başında okunan Fâtiha sûrelerini hatmi yaptırımla birlikte sağdan yedi kişi, sonunda okunan Fâtiha sûrelerini ise hatmi yaptıran hariç soldan yedi kişi okur. Nakşibendiyye'deki "vukûf-i adedi" ilkesine göre tesbit edilen sayılara titizlikle uyulur. Ayrıca zikir boyunca râbitaya ve vukûf-i kalbî ilkesine de riayet edilerek gözler kapalı tutulur, büyük şeyhlerin ruhaniyetlerinin zikre katıldığı düşünülür. Sonunda bir kişi aşr-ı şerîf okur, dua yapılır, hâsıl olan sevap Hz. Peygamber'in, sahâbe-i kirâmın, bütün nebîlerin ve velîlerin, özellikle silsile ricâlinin ruhlarına bağışlanır.

Hatm-i hâcegânı tek başına yapmak isteyen sâlik abdest alıp temiz bir mahalde kibleye doğru dönerek diz çöker ve yufukta belirtilen şekliyle hatmi yapar. Ancak bunun için izni olması gereklidir (Es'ad es-Sâhib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlidî*, s. 278-279; Nasrullah Bahâî, s. 90-91).

BİBLİYOGRAFYA :

- Abdullah Salâhî Uşşâkî, *İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâcegân*, Süleymaniye Ktp., Mihrîşah Sultan, nr. 206, vr. 74^b-83^b; Süleyman Şeyhî, *Risâle-i Etvâr-ı Hâcegân*, İÜ Ktp., TY, nr. 2242, vr. 71^b-72^b; *Hatm-i Hâcegân*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1501, vr. 25^a-29^a; a.e. (Ni'metullah b. Ömer, *Risâletü'l-Medîne* içinde), a.y., Osman Ergin, nr. 281, son iki varak; a.e., Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2684, vr. 15^b-16^b; a.e., İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 376, s. 27; Mehmed Râif Efendi, *Mizânü's-sülûk*, İstanbul 1300, s. 24-25; a.mlf., *Mekâsîdü't-tâlibîn* (haz. Abdülkadir Dedeoğlu), İstanbul 1976, s. 107-108, 161-164, 187-188; Es'ad es-Sâhib, *Nûr-ı hidâye fi sirri'r-râbita ve't-teveccüh ve hatmi'l-hâcegân*, Kahire 1311, s. 23, 71-72; a. mlf., *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlidî* (haz. Dilâver Selvi - Kemal Yıldız), İstanbul 1993, s. 203, 278-282; Süleyman Zühdi, *Mecmû'atü'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*, İstanbul, ts., s. 6; Nasrullah Bahâî, *Risâle-i Bahâiyye*, İstanbul 1328, s. 90-92; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, İstanbul 1984, s. 274 vd.; Abdülmecid el-Hânî, *es-Sa'âdetü'l-ebediyye fî mâ câ'e bihi'n-Nakşibendiyye*, İstanbul 1986, s. 14-18; Muhammed el-Hânî, *el-Behcetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'l-âliyyeti'l-Hâlidîyye*, İstanbul 1989, s. 61, 114; Muhammed İhsan Oğuz, *Tasavvuf Yolunda Manevî Cihad*, İstanbul 1993, s. 65-68, 211-215 (Nakşî-Hâlidî Şeyhi Seyyid Ahmed Çapaçûrî'nin hatm-i hâcegân tarifi); Madelain Habib, "Some Notes on the Naqshbandi Order", *MW*, LIX/1 (1969), s. 45-46.

REŞAT ÖNGÖREN

HATM-i NÜBÜVVET

(ختم النبوة)

Hz. Muhammed'in gelişiyle nübüvvetin sona erdiğini ifade eden bir tabir.

Sözlükte "bir şeyi tamamlayıp sona erdirmek; mühürlemek" anlamlarına gelen **hatm** ile "Allah'tan haber verme" mânasındaki **nübüvvet** kelimelerinden oluşan **hatm-i nübüvvet** (**hatmü'n-nübüvve**) tamamlaması Allah ile kulları arasındaki elçilik görevinin sona erdiğini belirtir.

Hatm-i nübüvvet İslâm öncesi dinlerde de söz konusu edilmiştir. Yahudilik'te Malakî'nin son peygamber olduğuna inanılır. Bununla birlikte bu dinin kutsal metinlerinde yeni bir peygamberin geleceğine işaret eden ifadeler de (meselâ bk. Tesniye, 18/18; Malakî, 3/1; 4/5) mevcuttur (bk. BEŞÂİRÜ'n-NÜBÜVVET). Hıristiyanlık'ta Hz. İsa'nın beklenen Mesîh olduğuna inanıldığı için ondan sonra bir peygamberin gelmeyeceği kabul edilir. Ancak Ahd-i Cedîd'de İsa'nın, "Ben de babaya yalvaracağım ve o size başka bir parakleti, hakikat ruhunu verecektir, tâ ki daima sizinle beraber olsun" (Yuhanna, 14/15-

HATM-i NÜBÜVVET

16) şeklindeki ifadeleri, Hz. İsa'dan sonra başka bir peygamberin geleceği şeklinde yorumlanmıştır (bk. FARAKLÎT).

Maniheizt literatürde "son peygamber" mânasını taşıyan tabirler kullanılmıştır. Mani, İsa'nın müjdelediği kurtarıcının kendisi olduğunu iddia etmiş ve Maniheizt metinlerde, en son peygamber olduğuna işaret etmek için onun hakkında "peygamberlik mührü" anlamına gelen ifadeler yer verilmiştir (Stroumsa, VII [1986], s. 68-69).

Kur'an-ı Kerim'de hatm-i nübüvvet tabiri yer almamakla birlikte Hz. Peygamber için kullanılan "hâtemü'n-nebiyyîn" terkibi (el-Ahzâb 33/40) onun Allah'ın resulü ve nebîlerin sonuncusu olduğunu açık şekilde belirtmektedir. Âyette geçen ve Âsım kıraatine göre "hâtem" olarak okunan kelime çoğunluğun kıraatinde "hâtim" şeklinde okunmaktadır. Ancak Taberî'nin de belirttiği gibi her iki okuyuşta da kelime "peygamberlerin sonuncusu" mânasındadır (*Câmi'u'l-beyân*, XXII, 16). Müfessirler, aynı âyetin başında yer alan, "Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir" cümlesini, genellikle yahudilerde görüldüğünün aksine nübüvvetinin babadan oğula intikal etmediğine, dolayısıyla yeni bir peygamber beklentisi içinde bulunulmaması gerektiğine bir işaret saymışlardır (hatm-i nübüvvete dolaylı olarak işaret ettiği öne sürülen âyetler için bk. Literatür).

Hadis kaynaklarında yer alan çeşitli rivayetlerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber nebîlerin sonuncusu olduğunu, risâlet ve nübüvvetin kendisiyle sona erdirildiğini açıklamış (meselâ bk. *Müsned*, II, 412; III, 266; Buhârî, "Menâkıb", 18; Müslim, "Mesâcid", 5, "İmân", 327); bu arada kendisini, bütün bölümleri ikmal edilip yalnız bir tuğlası eksik kalan güzel bir sarayı tamamlayan tuğlaya benzetmiş, böylece başka bir peygambere ihtiyaç kalmadığına dikkat çekmiştir (Müslim, "Fezâ'il", 20-23). Ayrıca isimlerinden birinin "âkıb" olduğunu, bunun da "kendisinden sonra peygamber gelmeyen kişi" anlamına geldiğini söylemiştir (Müslim, "Fezâ'il", 125; Tirmizî, "Edeb", 67; hatm-i nübüvvetin hadis literatüründeki kaynakları için bk. Literatür).

Siyer, şemâil ve delâilü'n-nübüvve kitaplarında, Resûl-i Ekrem'in sırtında bulunan mührün onun nübüvvetiyle birlikte son peygamber oluşunun da delili sayıldığı kaydedilirse de kelime benzerliği

dışında (hâtemü'n-nübüvve-hâtemü'n-nebiyyîn) bu hususa delil teşkil edecek bir şeyin bulunmadığı anlaşılmaktadır (bk. NÜBÜVVET MÜHRÜ).

İslâmiyet'in doğuşundan zamanımıza kadar geçen süre içinde Kur'an ve Sünnet'e bağlı olan bütün âlimler, Hz. Muhammed'in gelişle nübüvvetin sona erdiğine inanmanın İslâm akaidinin temel bir ilkesi olduğunu kabul etmişler ve bunun zarûrât-ı dîniyye arasında yer aldığı hususunda görüş birliğine varmışlardır. Buna göre hatm-i nübüvvete inanmamak veya bu konuda sürekli bir şüphe içinde bulunmak dinden çıkmayı gerektirir. Âlimlerin bu hususta dayandıkları delilleri şöylece özetlemek mümkündür: 1. Hatm-i nübüvvet konusunda mânası apaçık olan, hiçbir şekilde te'vil edilemeyecek naslar mevcuttur. Bunların başında Hz. Muhammed'in nebîlerin sonuncusu olduğunu belirten âyet gelir (el-Ahzâb 33/40). Dinin tamamlandığını, insanlar için din olarak sadece İslâm'ın kabul edileceğini (el-Mâide 5/3), İslâm'dan başka din arayanların âhirette hüsrana uğrayacağını ve isteklerinin asla dikkate alınmayacağını (Âl-i İmrân 3/85), Kur'an'ın tahrife uğramaktan korunacağını (el-Hicr 15/9), Hz. Muhammed'in bütün âlemlere peygamber olarak gönderildiğini (el-En'âm 6/19; el-A'râf 7/158; el-Furkân 25/1; Sebe' 34/28) bildiren âyetler bu konudaki kesin naklî delillerdendir. Hatm-i nübüvvete dair hadisler de Hz. Peygamber'in gelişle nübüvvetin sona erdiğine aykırı düşen bir inanca benimsemeye imkân vermeyecek kadar açıktır. Buna göre Kur'an'a ve Sünnet'e iman eden herkesin Hz. Muhammed'den sonra bir peygamberin gelmeyeceğine de kesinlikle inanması gerekir (Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 190; Halîmî, II, 82-85; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 162-163; Teftâzânî, V, 45). 2. İslâm dinini Hz. Peygamber'den öğrenen ashabin nübüvvet iddiasında bulunanlarla savaştığı bu hususta realiteye dayanarak tarihî bir delildir. Eğer yeni bir peygamberin zuhuru Kur'an ve Sünnet'e aykırı olmasaydı ashop bu iddiada bulunanlarla savaştı ve onları öldürmezdi (Mevdûdî, IV, 420-421). İslâm âlimleri ashabin bu konudaki icmâna uymuşlar ve muhalif görüş beyan edenlerin müslüman olamayacağına hükmetmişlerdir (Âlûsî, XXII, 32-41). 3. Nasların ve icmân yanı sıra aklen de Hz. Muhammed'den sonra yeni bir peygamberin gelmesine lüzum kalmadığını kabul etmek gerekir. Zira Allah'ın

insanlara peygamber göndermesi onlara kendi varlığını ve birliğini tanıtmak, buyruklarını iletme, dinî ve dünyevî konularda ihtiyaç duyacakları bilgileri anlatma, kendilerine dünya ve âhirette mutlu olmalarını sağlayacak doğru yolu gösterme amacına yöneliktir. Bütün bunlar en kâmil mânada Hz. Peygamber'in getirdiği vahiylerde mevcuttur. Ergenlik çağına giren insanların, duyularını ve vahyin aydınlattığı akıl yürütme güçlerini kullanmak suretiyle ihtiyaç duydukları bilgileri üretmeleri, duyuların ve aklın erişemediği konularda ise sadece vahye dayanarak gerçeklere ulaşmaları mümkündür. Ayrıca Hz. Muhammed'in nübüvveti evrensel olup getirdiği vahiy tahrife uğramamış, dolayısıyla yeni bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır (Muhammed Abduh, s. 167-171; Mevdûdî, IV, 426; Müctebâ Müsevî el-Lârî, II, 200-201). Ancak nübüvvetin Hz. Peygamber'le sona ermiş olduğu gerçeği, bundan böyle ilâhî rehberliğin artık seçilmiş kişilere dayanmayıp sosyal görev haline dönüştüğü anlamını taşımakta ve kıyamete kadar bütün müslümanlara tebliğ ve temsil sorumluluğu yüklemektedir (bk. FETRET). 4. Hz. Muhammed'in vefatından zamanımıza kadar hiçbir peygamberin zuhur etmemesi de hatm-i nübüvveti doğrulayıcı sosyolojik delillerden biridir. Zaman zaman peygamberlik iddiasında bulunanların ortaya çıkması ise bu gerçeği değiştirmez. Zira gerek İslâm dünyasında gerekse gayri müslimler arasında peygamberlik iddia edenlerin hiçbiri iddialarını kanıtlayamamış ve ciddiye alınmamıştır. Nitekim tarih boyunca bunlar sadece birer yalancı veya maceracı olarak değerlendirilmiş ve sahte peygamber diye nitelendirilmiştir.

Başta Ehl-i sünnet olmak üzere Mu'tezile, mütedil Şîa ve Hâricî âlimleri hatm-i nübüvveti kabul etmektedir. İsnâaşerîyye İmâmîyyesi âlimlerinin bu inancı benimsemekle birlikte imamların nasla tayin edildiğini ve mâsum olduklarını ileri sürmelerinin bu inançlarını zedeleyici bir mahiyet arzettiğini söylemek mümkündür (Yavuz, s. 670-677). Günümüz İsnâaşerîyye İmâmîyyesi'ne mensup âlimler, nübüvvetin sona ermesiyle gelişen olaylar karşısında takip edilmesi gereken yolun tayini konusunda ihtiyaç duyulan bilgilerin velâyet-i fakih* müessesesi yoluyla üretileceğini ve dolayısıyla bu müessesenin nübüvvet çizgisini devam ettirdiğini kabul ederler (Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, s. 90-91).

Hakim et-Tirmizî başta olmak üzere pek çok sûfî hatm-i nübüvvet inancından hareket ederek "hatm-i velâyet" teorisini geliştirmiştir. Buna göre bir "hâtemü'l-enbiyâ" olduğu gibi bir "hâtemü'l-evliyâ" da olmalıdır. Zira velâyet nübüvvetin bâtınıdır. Nübüvvetin zâhiri dinî hükümleri ve şeriatı haber vermek, bâtını ise haber verilenleri bizzat yaşamak ve bu şekilde nefislere tasarrufta bulunmaktır. Her ne kadar tebliğ etme bakımından nübüvvetin zâhiri tamamlanmışsa da ilâhî kemâlin yeryüzüne yansımaları olarak kabul edilen velîlerin tasarruf görevleri sürdüğünden nübüvvet velâyet şeklinde devam etmektedir (Hakim et-Tirmizî, s. 161-169, 336-342, 367-374, 421-422; ayrıca bk. VELÂYET).

İslâm'a intisap iddiasında bulunmakla birlikte zarûrât-ı dîniyye içinde yer alan temel ilkelerden birini veya birkaçına inkâr ettiklerinden küfre düştüklerine hükmedilen Gâliyye grupları hatm-i nübüvvet ilkesine aykırı inançlar benimsemişlerdir. Bu zümre içinde yer alan Beyân b. Sem'ân ile Ebû'l-Hattâb el-Esedî peygamberlik iddiasında bulunmuşlar, ancak müslümanlar arasında taraftar toplayamamışlardır. İmamlarını peygamber olarak kabul eden bazı Bâtîniyye ve İsmâiliyye grupları da hatm-i nübüvveti aykırı telakkiler benimseyenler arasında zikredilebilir. Tarihî, siyasî ve içtimaî sebeplerle İslâm dünyasında dinî hayatın zayıfladığı ve çeşitli alanlarda gerilemenin başgösterip ileri boyutlara ulaştığı XIX. yüzyıldan itibaren hatm-i nübüvvet inancına aykırı görüşler Bâbilik, Bahâilik ve Kâdiyânîlik tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. İsnâşa'riyye'nin kollarından Şeyhiyye'den koparak ortaya çıktığı kabul edilen Bâbilîliğin kurucusu Mirza Ali Muhammed (ö. 1850) önce bâb (Mehdî'ye açılan kapı), ardından mehdî, daha sonra da kendisinin Hz. Muhammed'in nübüvvetini sona erdiren ve İslâm'ı nesheden yeni bir peygamber olduğunu iddia etmiştir. Mirza Ali Muhammed'in öldürülmesinden sonra Mirza Hüseyin Ali (ö. 1892), kendisinin babın önceden haber verdiği "Allah'ın ortaya çıkaracağı zat" olduğunu söyleyerek Bahâilîği kurmuştur. Bahâilîğe göre Hz. Peygamber resullerin değil nebîlerin sonuncusu olduğundan Allah ondan sonra yeni resuller gönderebilir. Bahâullah da geleceği vaad edilen resuldür. Onun gelişile din tamamlanmıştır (Dîa, IV, 467).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'da ortaya çıkan Kâdiyânîliğin kuru-

cusu Mirza Gulâm Ahmed de benzer şekilde müceddidlikle başlayan iddialarını mesihlik ve mehdîlikle devam ettirmiş, sonunda kendisinin yeni bir şeriat getirilmeyen bir peygamber olduğunu ileri sürerek gerçek maksadını ortaya koymuştur. Mirza Gulâm da Bâbilîk ile Bahâilîliğin delillerini kullanmış ve Kur'an'da Hz. Muhammed'in nebîlerin sonuncusu değil "nebîlerin süsü" olduğunun belirtildiğini iddia etmiştir (M. Ferîd Vecdî, s. 332; Fiğlalı, Kâdiyânîlik, s. 142-167).

Bâbilik, Bahâilik ve Kâdiyânîliğin ortaya çıkışından sonra özellikle Hint alt kıtasında eleştiri ve red niteliğinde birçok eser kaleme alınmış, toplantılar yapılmış ve hatm-i nübüvveti karşı olan görüşlerle mücadele etmek için çeşitli müesseseler kurulmuştur (bk. Literatür).

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "nb'e", "rsl" md.leri; *Müsned*, II, 412, 436; III, 266; Buhârî, "Menâkıb", 18; Müslim, "Mesâcid", 5, "İmân", 327, "Fezâ'il", 20-23, 125; Tirmizî, "Edeb", 67; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 16; Hakim et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 161-169, 336-342, 367-374, 421-422; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 176-177; Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 190-191; a.mlf., *Te'vîlât*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 586^b; Hâlimî, *el-Minhâc*, II, 82-85; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 162-163; a.mlf., *el-Farq* (Abdülhamîd), s. 342-343; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-'Akdîti't-Tahâviyye* (nşr. Abdullah b. Muhsin et-Türkî - Şuayb el-Arnaûti), Beyrut 1408/1987, I, 156-157; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, II, 220-225; XI, 223-224; İbn Kesir, *Tefsîrül-Kur'ân*, Beyrut 1969, III, 494; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 45; Süyûtî, *er-Riyâzû'l-enîka fi şerhi es-mâ'i hayri'l-halîka* (nşr. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 149-150, 208; Seffârîni, *Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmî), II, 277; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXII, 32-41; M. Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-üstâz*, Kahire 1931, I, 931-932; a.mlf., *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Kahire 1380/1960, s. 171-172; Muhammed Abduh, *Risâletü'l-Tevhîd* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Kahire 1379/1960, s. 167, 170-171; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3906; Muhsin Abdülhamîd, *Haqiqatü'l-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye*, Beyrut 1405/1985, s. 98-105; Ethem Rûhi Fiğlalı, *Kâdiyânîlik (Ahmediyye Mezhebi)*, İzmir 1986, tür.yer.; a.mlf., *Bâbilik ve Bahâilik*, Ankara 1994, s. 33; a.mlf., "Bahâilik", *Dîa*, IV, 467; Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an* (trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr.), İstanbul 1987, IV, 420-426; Süheyr Muhammed Ali el-Feyl, *el-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye ve mevki'ü'l-İslâm minhâ*, Kahire 1412/1991, s. 28-33, 92-100; Ebû Bekir Câbir el-Cezâirî, *'Akdîtü'l-mû'min*, Kahire, ts. (Dârü'l-Kütübî's-selefiyye), s. 248; Müctebâ Müsevî el-Lârî, *Uşûlül-'akâ'id fi'l-İslâm* (trc. Muhammed Abdülmin'im el-Hâkânî), Kırım 1404, II, 200-201; Nâsir Mekârim eş-Şirâzî, *Ma'rifetü'n-nübüvve* (trc. Ca'fer Sâdik el-Halîfî), Beyrut 1413, s. 85-91; Yusuf Şevki Yavuz, "İmamiyye'nin Usûlü'd-dîn'e İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Mil-*

letlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 670-677; Hemâyün Himmeti, *el-Bâbiyyün ve'l-Bahâ'iyyün*, Beyrut 1413/1993, s. 68-73; M. Ferîd Vecdî, *Min Me'âlimi'l-İslâm*, Kahire 1414/1994, s. 332; Mustafa Sinanoğlu, *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerîm'de Nübüvvet* (doktora tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 382-383; Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâilî*, İstanbul 1997, s. 7, 71-86, 141-142; Gedaliahu G. Stroumsa, "Seal of the Prophets the Nature of a Manichaeic Metaphor", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VII, Jerusalem 1986, s. 61-74; Yohanan Friedmann, "Finality of Prophethood in Sunni İslâm", a.e., VII (1986), s. 177-215.

METİN YURDAGÜR

Literatür. Kur'an-ı Kerîm'de peygamberlik müessesesinin Hz. Muhammed ile son bulunduğunu açıkça ifade eden tek âyet bulunmaktadır (el-Ahzâb 33/40). Hatm-i nübüvveti dolaylı olarak işaret eden âyetlerin sayısı ise yorum farklarına göre kırk ile yüz arasında değişmektedir (Nûr Muhammed Gircâkî, s. 1-27; Muhammed Şefî, s. 34-200). Müfessirler, başta Ahzâb sûresindeki âyet olmak üzere ilgili âyetleri tefsir ederken Hz. Muhammed'in son vahyi tebliğ ettiğini, kendisinden sonra yeni bir vahyin gelişinin bahis konusu olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır.

Hatm-i nübüvvet hadis literatüründe genişçe yer almıştır. Bazı rivayetlerde Resûlullah kendisinin "hâtemü'n-nebiyyîn" olduğunu veya nübüvvetin kendisiyle son bulunduğunu "hatm" fiilini kullanarak ifade etmiştir. Hadis kaynaklarının bir kısmı, Hz. Peygamber'in bu vasfıyla ilgili hadisleri "Hâtemü'n-nebiyyîn" başlığı altında toplamışlardır (bk. *Müsned*, I, 296; II, 398, 412, 436; III, 79, 248, 361; IV, 81, 84, 127, 128; V, 278; Buhârî, "Menâkıb", 18, "Tefsîr", 17/5; Müslim, "İmân", 327, "Mesâcid", 5, "Fezâ'il", 22-23; Tirmizî, "Siyer", 5, "Fiten", 43, "Kıyâme", 10, "Menâkıb", 8; Ebû Dâvûd, "Fiten", 1; İbn Mâce, "İkâme", 25; Dârimî, "Muqaddime", 8). Bir kısım rivayetlerde de Resûl-i Ekrem'in "âkıb" ve "hâşir" gibi isimleri zikredilerek peygamberliğin onunla sona erdiği belirtilmiştir (meselâ bk. *Müsned*, IV, 80; VI, 25; *el-Muvaftâ*, "Esmâ'ü'n-nebî", 1; Buhârî, "Menâkıb", 17, "Tefsîr", 61/1; Müslim, "Fezâ'il", 124; Tirmizî, "Edeb", 67; Dârimî, "Rikâk", 59; Hâkim, II, 604; bu konuda ayrıca bk. İbn Sa'd, I, 104, 424; Şâmî, I, 494-498, 558-559).

Resûlullah'ın çeşitli vesilelerle kendisinin son peygamber olduğunu vurguladığı hadisler en geniş grubu oluşturmaktadır. Bunların büyük bir kısmında Hz.